

ІЛЮСТРОВАНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Звичайі. Свята. Традиції

Ця книга стане справжнім подарунком для всіх, хто цікавиться історією та культурою своїх предків. Видання знайомить із побутовими й духовними традиціями українського народу, що нараховують сотні років. Хочете приміряти на себе вишивану сорочку, скуштувати варенихи чи вареників, побувати на вечорницях чи справжньому українському весіллі, заспівати щедрівок та заграти на бандурі — ласкаво просимо до дивовижного світу української минувшини!

Український побут • Традиційне вбрання
Ремесла та промисли • Національна кухня
Дозвілля й пісні • Музичні інструменти
Календарні свята й обряди • Сімейні звичайі

www.bookclub.ua

ISBN 978-966-14-3465-2

9 789661 434652

ІЛЮСТРОВАНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ІЛЮСТРОВАНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Звичайі. Свята. Традиції

ВИДАВНИЦТВО
КАВЧ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Український побут
Традиційне вбрання
Ремесла та промисли
Національна кухня

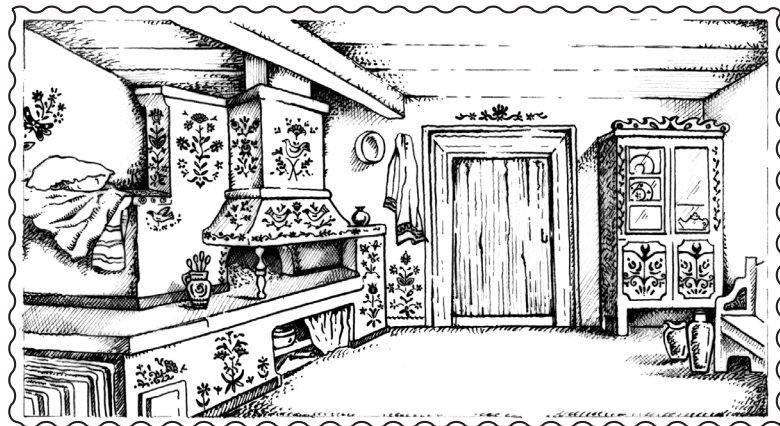
Дозвілля й пісні
Музичні інструменти
Календарні свята
й обряди
Сімейні звичаї

Ілюстрована Енциклопедія Українського Народу

Звичаї. Свята. Традиції

ВИДАВНИЦТВО

КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Харків
2012

УДК 908(477) + 39
ББК 63.3(4УКР)
I-48

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки *Сергій Ткачов*

В оформленні видання використані ілюстрації
з книги А. Гуменюк «Українські народні музичні інструменти»
(К. : Наукова думка, 1967)

- © DepositPhotos.com / Oleksandr Tereshchenko, Olesia Sarycheva, Sergey Sukhorukov, Sergii Figurnyi, Serhiy Shullye, Tatyana Ochneva, Yuriy Brykaylo, Иван Фисун, Olga Oliynuk, обкладинка, 2012
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2012
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад та художнє оформлення, 2012

ISBN 978-966-14-3465-2

Вступ

«Рослина без коріння всихає, людина без минулого не живе», — сказав один відомий філософ. Кожна людина має завжди пам'ятати, звідки вона родом, де її коріння, добре знати історію свого народу, його звичаї.

Розгорнувши цю книжку, ви поринете в дивовижний світ української минувшини. Тільки осмисливши минуле, пізнавши витоки своєї культури та історії, можна краще зрозуміти сьогодення й уявити майбутнє. «Той, хто не знає свого минулого, не вартий майбутнього», — писав Максим Рильський. Або, як стверджує народна мудрість, того, хто забув звичаї своїх батьків, буде покарано людьми і Богом. Він блукає по світі, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку, бо він утрачений для свого народу. Прикро, коли люди забувають духовні традиції, народні звичаї, моральні засади своїх предків.

На сторінках цієї книги ви знайдете опис календарних і церковних свят, розповіді про сімейну й трудову обрядовість у різних куточках України.

У духовній культурі українців звичаї та обряди здавна посідали важливе місце. Найважливіші серед них обряди, пов'язані з одруженням, народженням дитини, похороном. І це не випадково, бо створенню сім'ї українці завжди надавали великого значення. Крім того, в духовній культурі українського народу важливе значення мали й календарні обряди. Протягом довгих століть через свята та звичаї старші покоління передавали молодим свою любов до праці, волелюбність, гостинність, життєрадісність. Свята задовольняли духовні й естетичні потреби народу, в них проявлялися його почуття, таланти, здібності.

Дуже багато уваги в цій книзі приділено українському побуту. Наш народ завжди відповідально ставився до вибору місця нового житла, будівництва хати й її затишку. Адже хата завжди була й залишається найпершим і найсильнішим оберегом для людини, символом тепла й доброти. Споконвіку вона виконувала своє природне призначення родинного вогнища, де народжувались, оберігались кращі сімейні традиції, що потім переходили у спадок дітям.

Великого значення надавали українці одягу, їжі та напоям. На сторінках цієї книги ви ознайомитеся з українським одягом. У різних місцевостях нашої держави він мав свої особливості, пов'язані з природними умовами, господарством, звичаями, а також стосунками із сусідніми народами. Наприклад, одяг карпатських гуцулів цілковито відрізнявся від одягу наддніпрянців, а разом із тим мав чимало спільного з традиційним одягом румунів, угорців та словаків.

Слід пам'ятати, що народний одяг не лише захищав від дощу й холоду, а й мав символічне значення, визначав стать, вік, сімейний стан, був тісно пов'язаний з духовним життям народу, з його звичаями та обрядами.

У нашій книзі ви також знайдете цікаві розповіді про традиційні страви та напої, обрядову їжу. А наведені рецепти допоможуть у приготуванні смачних народних страв.

Своїм почуттям гумору, артистичністю та співучістю українці вславилися на весь світ так само, як і талантом, і умінням створювати прекрасні вироби мистецтва. З сивої давнини наш народ поряд із землеробством, скотарством та іншими галузями господарства займався ткацтвом, різьбленням, ковальством, гончарством тощо. Саме про ці ремесла й промисли в різних місцевостях України розповідається у нашій книжці.

Крім того, на сторінках цієї енциклопедії описано цікаве й різноманітне дозвілля нашого народу — це посиденьки, вечорниці та досвітки, вулиця та бешкети хлопців, народні ігри та забави, які нікого не залишать байдужим.

Знання свого родоводу, історичного та культурного надбання пращурів необхідні для кожного, хто хоче знати своє минуле, хто хоче зберегти і передати найцінніший скарб, виплеканий протягом століть українським народом, своїм нащадкам.

УКРАЇНСЬКИЙ ПОВУТ

Народне житло

У народі вірили, що оселя — це живий організм. Він може як допомагати своїм господарям, так і шкодити, негативно впливати на їхнє життя. Тому здавна велику увагу приділяли вибору місця для нової хати. Брало до уваги багато чинників: віддаленість житла від вулиці, розташування хати щодо сторін світу тощо. Це був один із найважливіших у всій Україні (крім Півдня) обрядів, пов'язаних із житлом. Для нового житла намагалися знайти таке місце, яке б задовольняло цілий ряд вимог, зокрема: щоб город із хатою та господарськими спорудами виходив до річки, ставка, на долину; щоб місце, за можливості, було на цілині, де земля «спокійна»; на горбку, де немає вологи; де не ростуть дерева; де охоче лягає худоба; де знаходили сліди собаки чи кішки; там, де вранці не буває роси; де можна вдало розмістити господарські споруди тощо. Заборон було значно більше. Не можна було будувати нову хату, за розмірами меншу від старої, щоб не зменшилась сім'я; на садибі родини, у якій були п'яниці, злодії тощо; де часто хворіли; де були сварки та розлучення; на стежках, дорогах і корчах; на камінні та болотах; де був хлів чи стайня; де скупчувалась дощова вода; де була хата, яка згоріла від удару блискавки, тощо.

Щоб визначити місце для нового житла, ходили до ворожок та питали поради в старих людей. У деяких випадках на вибраному

місці сіяли жито: якщо воно росло гарно, то вважалося, що й ділянка гарна.

Так само відповідально ставилися люди й до вибору часу для закладин житла. Це вважалося однією з найважливіших умов успішного будівництва. Закладати нову хату було прийнято навесні та влітку. На Поділлі будівництво починали у п'ятницю, найкраще у повню, щоб у хаті було повно. Загалом, в Україні найбільш сприятливими днями вважались вівторок, четвер, п'ятниця та субота. Не бажано було починати будівництво у високосний рік, понеділок, середу та на свята. Перш ніж закладати житло, довідувалися, чи не присвячений цей день комусь із святих мучеників, бо не доведеш справу до кінця. Після закладин уже можна було працювати всі дні, крім неділі, свят та постів.

Починалися закладини рано-вранці. У центрі майбутнього житла, перед місцем, де мала бути піч, або на покуті (південно-східний куток) ставили стілець, застелений рушником, на якому лежали хрест, букет квітів, хліб, сіль, чашка води чи вина. Старший майстер брав рушник із хлібом, цілував його, промовляючи: «Господи, допоможи», — і починав роботу. Рушник, а інколи і добрий шмат тканини та гроші він потім брав собі. Майстер робив хрест, який під час будівництва поступово піднімався до вершини даху. Щоб будинок стояв довго, перший камінь чи інший будівельний матеріал закладали, коли пролітав крук. Майстра на закладах добре частували, щоб той «не зарубав на кого-небудь», коли закладатиме першу підвалину; намагалися не потрапляти йому на очі, бо як побачить кого, той може незабаром померти чи сильно занедужати. Крім того, навхрест дерева не клали, бо невдовзі буде в домі мрець.

Дрібні гроші, зерно, хліб, вино, трави, часник, овечу вовну, лампадки, іконки, ладан, освячену воду тощо господарі майбутнього житла обов'язково закладали під усі чотири кутки, а подекуди — лише під один так званий красний куток, що, як правило, був розташований на сході.

По закінченні основних будівельних робіт на гребені даху ставили хрест, колоски збіжжя та букет квітів — це була «квітка». Вивершення хати «квіткою» було своєрідним сигналом до того, що господареві слід розрахуватися з майстром, а господині — накривати стіл.

Закінчуючи будівництво, майстри обов'язково залишали непокритою частину даху над сіньми, вважаючи, що через цей отвір мусять вилетіти все зло. Через декілька днів отвір усе ж закривали. Крім того, після спорудження хати протягом року не можна було її всю білити, а потрібно було залишити хоча б невелику «латку» де-небудь, щоб не бачили сторонні люди.

Цікаво в Україні відзначали й новосілля. За день до цієї події (точніше — на ніч) господарі залишали в новій хаті kota або півня. Наступного дня, коли вже все було готове до переходу в новий будинок, старші члени сім'ї брали ікону, вишитий рушник із хлібом і сіллю, миску з житом, пшеницею, дрібними грішми та пляшку горілки й входили до нової хати. Літній чоловік (батько молодих господарів, а за його відсутності кум чи інший близький родич) іконою або ж тільки хлібом із сіллю благословляв на всі боки нове помешкання, після чого залишав ікону на покуті. Вийшовши на вулицю з хлібом і сіллю на вишитому рушнику, він благословляв дітей на щасливе життя в новій хаті. Молоді господарі бралися за кінці рушника, і він заводив їх у нове житло. За ними заходили родичі та сусіди; літня жінка посипала всіх зерном і дрібними грішми, бажаючи щастя в новому домі. Після цього всі дарували подарунки та сідали за столи, а молоді господарі частували гостей. Закінчувалося новосілля співами й танцями. Вважали, якщо день новосілля пройде без пригод, весело, то й життя мешканців нової оселі буде спокійним, щасливим.

На новосіллі обов'язково освячували житло, обкурювали його ладаном, смирною, вугіллям та шматочками шкіри.

Основним типом традиційного житла в Україні була хата. Це затишна, найчастіше білена зовні та всередині будівля під солом'яним дахом. Цей тип української хати був найбільш визначальною етнографічною ознакою українського народу. Від нього відрізняються хати північної частини України і Карпатських гір. Там вони дерев'яні, мають відкриті стіни.

Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого — унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. У традиціях української хати відчувався прояв творчої наснаги народу, його досвіду, знань і художнього смаку.

Народне житло цікаве й оригінальне не тільки за формою, але й щодо внутрішнього змісту. Кожний предмет у ньому, крім практичного призначення, мав ще й свій духовний образ. Завдяки цьому хата для селянина була всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю.

Здавна так велося, що кожна господиня свою хату дбайливо доглядала. Тому в хаті завжди було чисто, вибілено, розмальовано кольоровою глиною, оздоблено витинанками, прикрашено квітами, пахучими травами.

Характерною рисою народного житла була простота плану хати. За зовнішнім окресленням він мав переважно форму витягнутого прямокутника, співвідношення сторін якого становило від 1:1,5 до 1:2,0.

Панівним типом житла в Україні XIX ст. вважалась хата з одним житловим приміщенням. Найбільш простим і найдавнішим її різновидом було однокамерне житло, в якому єдине приміщення мало безпосередній вихід на вулицю. Як свідчать археологічні джерела, таке планування широко застосовувалось на території України ще в VIII — XI ст., а також у пізніші часи. Так, у середині XIX ст. цей тип однокамерного житла переважав на півдні Київщини, на Чернігівщині, Житомирщині.

Двокамерне селянське житло було поширене в XIX ст. і зберігалось у західній частині України до початку XX ст. Така хата мала одне житлове приміщення та сіни.

Трикамерне селянське житло набуло масового поширення в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. Воно вважалось наступним етапом розвитку української хати. Житлові будинки з таким плануванням, окрім хати й сіней, мали ще комору.

Хати, в яких було одне житлове приміщення, сіни й комора, мали багато регіональних відмінностей у різних місцевостях. Так, на Поліссі до хати добудовували ще одну комору для зберігання овочів (стебку, пукліт), у західних районах України — хлів, приміщення для сільськогосподарського інвентарю.

Такі типи трикамерного житла стали основою для створення будинків із двома житловими приміщеннями (одне з них було основною кімнатою, друге використовувалось як святкове).

Розрізняють два варіанти такого житла: «дві хати підряд» та «хата через сіни». Визначальною рисою першого варіанта є те,

що друга хата створювалась шляхом добудови до трикамерного житла спеціального приміщення. Отже, обидва житлові приміщення розміщувались по один бік сіней. Тип планування «дві хати підряд» мав значне поширення на Поліссі на початку ХХ ст.

План житла «хата через сіни» найчастіше зустрічався на Поділлі, Півдні України. Характерною ознакою цього плану є те, що житлові приміщення розташовувалися по обидва боки сіней (подвійне житло), тобто замість комори створювалось ще одне житло.

Отже, в народній житловій архітектурі завжди передбачали додаткові приміщення, які можна було легко пристосувати до житла, а також думали про можливість розширення житлової будівлі шляхом добудови до первісного об'єму нових приміщень. У цьому випадку збільшувалися кубатура будівлі й площа забудови, що спричинювало відповідні зміни в плануванні не тільки всієї споруди, а й садиби.

В Україні застосовували два типи конструкції стін: зрубний (в українському Поліссі та Карпатах) і каркасний (у лісостеповій смузі).

Конструкційною основою зрубних будівель є стіни з горизонтально викладених колод, брусів, півкругляків, з'єднаних на кутах врубками. Кожний ряд називається «вінець».

Вінці зрубів завжди були майже однакової товщини, крім підвалин, для яких використовувалося грубе дерево, переважно дуб. Довжина зрубів сягала 5 м. Зрубні будівлі зводилися з окремих квадратних коробок — клітей.

Стіни каркасних будівель складалися зі стовпців (стояків, сох), які закопували в землю або вставляли в нижній зрубний вінець (підвалини). Стовпи розміщували по кутах будівлі й проміжках стіни на відстані, яка залежала від заповнювача каркаса. Щоб конструкція споруди була міцнішою, на кутах робили розкоси. Заповнювали каркас дошками, півкругляками (пленицями), хмизом, очеретом, а також глиносолом'яними вальками.

Стіни з плетеним заповненням каркаса вальками, очеретом і лозою були поширені в лісостеповій смузі, у степах. Тут у будівлях ставили легкі каркаси з густо поставлених стовпчиків, які скріплювалися кількома рядами горизонтальних жердин. Хати, зведені за такою технікою, мали різні назви: мазанка, хворостянка,

кильована та ін. Поряд із каркасною у лісостеповій і особливо степовій частинах України побутувала безкаркасна техніка зведення стін із глиносолом'яних вальків та саману, а в ряді районів — з природного каменю (черепашнику, солонцю тощо).

Найпоширенішою конструкцією даху в Україні була чотирихвилина на кроквах, які кріпилися на верхньому вінці зрубу або на поздовжніх брусах (платвах), покладених на верху стін.

На Поліссі ще побутував двосхилий дерев'яний дах, споруджений за кількома варіантами: накотом (зрубне перекриття), на стільцях (прилаштування у формі стільця, що підтримує дах), на сохах (стовпах, які підтримують сволок і весь дах).

Дах покривали переважно соломою, зв'язаною у сніпки (кулики, китиці, плескачі), а на Лівобережжі — розстеленою соломою (внатруску).

Зруб хати в лісових і гірських районах України був відкритий. Добре підбрані й оброблені вінці зрубу утворювали чудову фактуру стін, що створювало враження вагомості та міцності.

У лісостеповій і степовій смугах хата, незалежно від матеріалу, з якого збудована (зрубна, глиновалькована, городжена й мазана глиною, з каменю), завжди була ззовні й зсередини побілена. Серед зелені садів вона виділялася білим кольором стін, а жовтогарячі плями (облямівки вікон, дверей, призьби) надавали їй веселого вигляду.

У народному житлі завжди багато уваги приділяли художньому оздобленню. Вірили, що тільки розмальована хата може бути надійним захистом від злих сил. Вогонь і його відповідник — червоний колір, наприклад, вважали надійними захисниками від будь-якого лиха. Червоною смугою вище долівки обводили стіни. Створене таким чином замкнене коло повинно було охороняти від нечистої сили. Магічне значення мали й настінні розписи. Селяни вірили, що різноманітні барвисті зображення, орнаменти можуть привернути увагу лихої сили, яка не чіпатиме людей.

Поділля

Незважаючи на традиційну одноманітність українського житла, кожен з куточків України мав і свої особливості. Так, наприклад,

на Поділлі житлові будівлі вирізнялися мальованими фасадами завдяки широкому використанню кольорів та настінного розпису. Віддавна у будівництві тут застосовували глину та соломку. Переважаючим типом була оселя з двома житловими приміщеннями з обох боків сіней (мал. 1). У них були печі й приблизно однаковий інтер'єр. Менше приміщення використовувалося як кухня, більше — як кімната для гостей.

Полісся

На Поліссі житла зводили з дерева. Найдавніші з них були однокамерними (складалися тільки з житлового приміщення). У XVI ст. відбулися інтенсивні соціально-економічні процеси, які стимулювали розвиток хліборобства, розширення торгівлі. Усе це позитивно позначилося й на характері будівництва. Широкого застосування набуває різане дерево; рублені дахи замінюються кроквяними; поширюється покриття соломкою, побілка житлових

Мал. 1. Традиційне житло. Поділля

приміщень; зростає кількість господарських будівель, які часто блокуються з житлом (мал. 2).

Південь України

Природні умови Півдня України (спека, вітри), наявність таких матеріалів, як глина та камінь, зумовили спорудження будівель із товстими стінами, глибокими амбразурами у прорізах для вікон і дверей, тривале існування напівземлянок із масивним земляним дахом. Переважна більшість жителів у ХІХ ст. мала великі вікна, дахи під соломою або очеретом. Останні були двосхилими із фронтонами, які часто оздоблювалися декоративним ліпленням (мал. 3).

Наддніпрянина

У Середній Наддніпрянщині житло було каркасне та зрубне. Обмежена кількість дерева спричинювала застосування соломи, очерету, лози, які гармонійно поєднувалися. При цьому майстерно використовувалися їх декоративні властивості. Багатоваріантності осель не існувало. Панівним типом тут була хата

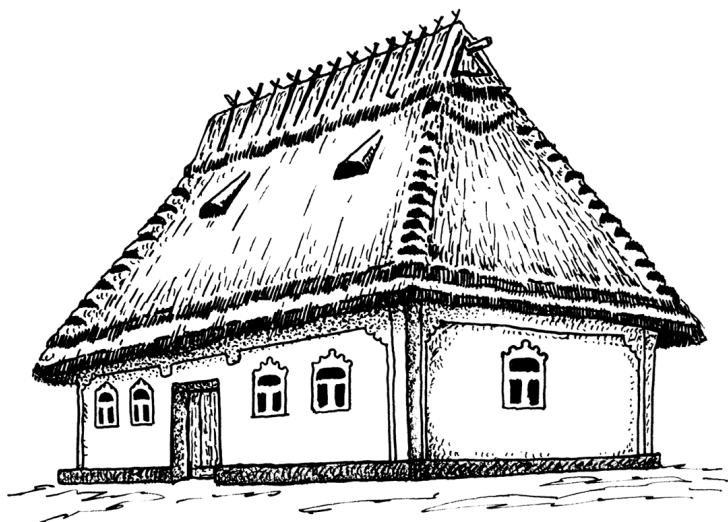

Мал. 2. Традиційне житло. Полісся

з житловим приміщенням, сіними та коморою. На Черкащині, у деяких районах Київщини — з двома житловими приміщеннями й сіними (мал. 4).

Мал. 3. Традиційне житло. Південь України

Мал. 4. Традиційне житло. Середня Наддніпрянщина

Зміст

Вступ	5
Український побут	7
Народне житло	7
Інтер'єр житла	19
Традиційне вбрання	28
Одяг	28
Взуття	52
Зачіски та головні убори	55
Прикраси	62
Особливості народного строю	69
Весільне вбрання	87
Ремесла й промисли	109
Національна кухня	147
Їжа	147
Напої	188
Обрядова їжа	198
Коровай	198
Дозвілля	211
Посиденьки	211
Братчина	212
Вечорниці та досвітки	212
Вулиця	230
Плетіння вінків	232
Бешкети хлопців	234
Народні ігри	235
Пісні	271
Надніпрянщина	272
Полісся	274
Полтавщина	276
Поділля	277

Волинь	280
Чернігівщина	281
Карпати	284
Загальноукраїнські пісні	286
Музичні інструменти	293
Духові інструменти	293
Струнні інструменти	298
Ударні інструменти	307
Календарні свята й обряди	310
Зима	310
Весна	333
Літо	356
Осінь	371
Сімейні обряди та звичаї	375
Родильна обрядовість	375
Весільна обрядовість	383
Поховальна обрядовість	391
Трудова обрядовість	396
Післямова	402
Література та інші джерела	403

Літературно-художнє видання

**Ілюстрована енциклопедія українського народу.
Звичаї. Свята. Традиції**

Укладач *СМЕТАНА Ірина Ігорівна*

Головний редактор *С. С. Скляр*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *Т. М. Віланова*
Художній редактор *С. В. Місяк*
Технічний редактор *А. Г. Верьовкін*
Коректор *О. О. Невєжина*

Підписано до друку 08.05.2012. Формат 84х108/32.
Друк офсетний. Гарнітура «Literaturna». Ум. друк. арк. 21,84.
Наклад 10 000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів
у ДП «Видавництво та типографія “Таврида”»
95040, Україна, АРК, м. Сімферополь, вул. Ген. Васильєва, 44

Видавництво Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
www.trade.bookclub.ua

ГУРТОВИЙ ПРОДАЖ КНИГ ВИДАВНИЦТВА

ХАРКІВ

ДП з іноземними інвестиціями
«Книжковий Клуб «Клуб Сімейного
Дозвілля»»

61140, г. Харків-140, просп. Гагаріна, 20-А
тел/факс +38 (057) 703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

КИЇВ

ПП «Букс Медіа Тойс»

04655, м. Київ, просп. Московський, 10-Б, оф. 33
тел. +38 (044) 351-14-39,
+38 (067) 572-63-34,
e-mail: booksmt@rambler.ru

ЛЬВІВ

ТОВ «Книгообрій»

79035, м. Львів, вул. Бузкова, 2
тел. +38 (032) 245-00-25
e-mail: machaon@lviv.farlep.net

ДОНЕЦЬК

ТОВ «ІКЦ «Кредо»»

83096, м. Донецьк, вул. Куйбишева, 131-Г
тел. +38 (062) 345-63-08, +38 (062) 348-37-92, +38 (062) 348-37-86
e-mail: fenix@kredo.net.ua
www.kredo.net.ua

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

служба роботи з клієнтами:

тел. +38 (057) 783-88-88

e-mail: support@bookclub.ua

Інтернет-магазин: www.bookclub.ua

«Книжковий клуб», а/с 84, Харків, 61001

Ілюстрована енциклопедія українського народу. Звичаї. Свята.
I-48 Традиції / укл. І. І. Сметана. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб
Сімейного Дозвілля», 2012. — 416 с. : іл.

ISBN 978-966-14-3465-2

Енциклопедія охоплює широкий пласт культури українського народу: побут, страви та напої, основні промисли й види дозвілля, традиційний одяг, взуття і прикраси із різних куточків нашої країни. На цих ілюстрованих сторінках оживають звичаї та обряди минувшини, найшанованіші свята, традиційна музика та пісні, що передавалися із покоління в покоління та стали невід'ємною частиною життя українців.

УДК 908(477) + 39
ББК 63.3(4УКР)